

Gramsci „új fejedelme“

Antonio Gramsci, a XX. századi marxizmus fejlődésének kiemelkedő olasz képviselője filozófiai és politikai gondolkodása két alapkategóriájának eszmetörténeti előzményeit fedezte fel Machiavelli gondolatrendszerében.* Az egyik: a politika mint önálló tudomány és tevékenység; a másik: a *hegemónia* fogalma. Machiavelli „fejedelm“-konceptiója „történelmi példát“ nyújt e két fogalom kidolgozásához. Ily módon írásai valódi tartalmának feltárása, helyes értelmezése alkalmat ad Gramsci számára az akora néhány égető elméleti és gyakorlati fontosságú kérdése tisztázására a politikatudomány s a politikai tevékenység terén.

Gramsci szerint még mindig nem ment át kellőképpen a „köztudatba“ Machiavelli írásainak az az „implicit megállapítása“, hogy „a politika önálló tevékenység, és megvannak a maga elvei és törvényei, s ezek különböztek meg az erkölctől és a vallástól...“ (I. m. 18. — Az én kiemeléseim — V. K.) Machiavelinek ezt a ki nem mondott, de írásából kiérthető gondolatát Gramsci olyan „nagy filozófiai jelentőségű“ gondolatként értékeli, olyan koncepcióként, amely aktívan visszahat a vallás és az erkölcs és általában a felépítmény egészének addigi felfogására, megváltoztatva ezáltal az egész világképet.

Egy olyan filozófiából, amely elvont, spekulatív fogalmakkal operál, nem származhatnak közvetlen politikai irányelvek. Az önálló politikatudomány és politikai gyakorlat olyan filozófiát feltételez, amely az adott történelmi-társadalmi feltételekre visszavezethető konkrét fogalmak rendszere; módszertani kiindulópontja tehát a spekulatív eszmerendszerek elvont, általános fogalmainak historizálása, a történelmi idealizmus és a mechanicista gazdaságelméletek kritikája. „A gyakorlat filozófiája — írja Gramsci — akkor újította meg alapvetően a politika és a történelem tudományát, amikor kimutatta, hogy elvont, állandó és megváltoztathatatlan »emberi természet« (ez a fogalom kétségkívül a vallásos gondolatból és transzcendenciából ered) nem létezik.“ (I. m. 17.)

Hogyan konkretizálódik a gyakorlat filozófiájának ez az újító hatása a politikatudomány és a politikai tevékenység területén?

„A gyakorlat filozófiája természetesen nem az abszolút Szellem mozzanatai kö-

zött fog különbséget tenni, hanem a felépítmény fokai között, s így a politikai tevékenységnek (és a neki megfelelő tudománynak) mint a felépítmény meghatározott fokának dialektikus helyét igyekeznek meghatározni: első megközelítésként arra lehet helyezni a hangsúlyt, hogy a politikai tevékenység éppen az első mozzanat vagy az első fokozat, az a mozzanat, amelyben a felépítmény még a pusztán akarati, el nem különült és elemi megjelenés kezdeti szakaszában van.“ (I. m. 22.) Gramsci felfogásában az „akarat“ („kollektív akarat“, „politikai akarat“) úgy tekintődik, mint „a történelmi szükségszerűség aktív tudata“, a történelem objektív fejlődéstörvényeinek ismerete. A gyakorlat filozófiájában a *politikai alapmozzanat* nem más, mint éppen a történelmi szükségszerűség.

Minthogy a gyakorlat filozófiája az első *politikai lényegű* filozófia, Gramsci számára igen nagy elméleti és gyakorlati fontosságú a *hegemónia* fogalma. Ez a fogalom Gramsci egész gondolatrendszerében központi helyet foglal el; elméleti munkásságának nagy része e fogalom kidolgozása köré összpontosul. A „proletárdiktatúra“ lenini fogalma és „a proletariátus hegemóniája“ Gramsci-féle fogalma analóg kategóriák. Míg azonban Leninnél az adott történelmi körülmények között e fogalom tartalmának „uralom“ és „erőszak“ összetevőire helyeződik a hangsúly, Gramsci ezek mellett egy másik elemet, a „vezetés“ mozzanatát emeli ki (amelyet valójában Lenin sem hanyagol el).

Írásaiban Gramsci többször idézi azt a marxai tételt, amely szerint a tömegek társadalmi helyzetüket az ideológiák területén tudatosítják, azonban egy adott történelmi kor társadalmának összes erői, beleértve a haladó erőket is, a társadalmi struktúrára épülő, uralmon levő hatalmi komplexum ideológiái befolyása alatt állnak. Tudatuk így valójában „hamis tudat“, amelyben nem tükröződnek valóságos létfeltételeik és ezekből következő történelmi funkcióik. A „kollektív tudatot“, a társadalmi struktúra átalakítására irányuló haladó ideológiát tehát kívülről kell bevinni a tömegek tudatába. Ez a „vezér“ feladata, egy olyan vezetőé, aki a történelmi szükségszerűség és az ennek irányában ható cselekvés eszközeinek és módjainak ismeretében („aki tudja, mit akar, és hogyan érje el, amit akar“), a tömegekre támaszkodva meghatározott politikai célok elérésére törekszik. Céljait csak úgy valósíthatja

* Antonio Gramsci: Az új fejedelm. Magyar Helikon. Budapest, 1977.

meg, ha kivonja a tömegek tudatát az uralkodó ideológia befolyása alól, megbontja a régi ideológia hegemoniáját, és új hegemonia kialakítására törekszik. Ezért a vezetőnek politikai előrelátásra (a szükségszerűség felismerése) és kezdeményezőképessegre (a lehetőség kihasználása) van szüksége az ideológiai vezetés megragadásához, valamint ahhoz, hogy a haladó erők és a más társadalmi erők olyan új szövetségét, egyensúlyhelyzetét teremthesse meg egy új politikai-ideológiai-kulturális hegemonia égisze alatt, amely végső fokon a haladó erők javát szolgálja, s öntudatosodásukat, egy olyan homogén „kollektív akarat” létrejöttét segíti elő, amelynek elsőrendű szerepe van a tudatos történelemalkító tevékenységben.

Azt, hogy mennyire konkrét-politikaiak Machiavelli ilyen értelmű elképzelései, Gramsci *A fejedelem* befejező részének értékelésével indokolja. Ez a rész adja meg az egész mű értelmét. Itt a szerző egy „valóban létező” fejedelmet idéz meg, szemben a műben addig szereplő „elméleti absztrakcióval”, letompítva ezáltal a mű „utópikus jellegét”. Machiavelli a befejező részben „azonosul” a néppel, amelyet művével meggyőzött egy olyan „ideális vezető” szükségességéről, aki egy új állam megalapításához vezetheti a népet. De nem egy „általában» vett néppel”, hanem a konkrét, korának adott történelmi és társadalmi körülményei között élő néptömegekkel azonosul, nekik válik „lekiismeretévé és kifejezőjévé”, olyannyira, hogy művének meggyőző erejét nem is sajátjának, hanem a nép önmeggyőző „belső monológjának” tekinti, öntudatosodási folyamatának, amelynek során a nép maga is ráébred a társadalom átalakításának szükségességére egy új vezér irányításával.

Gramsci hegemoniafogalma új megvilágításba helyezi az alap és a felépítmény viszonyát, amely a „történelmi blokk” fogalmával való összefüggésben nyeri el igazi értelmét. A „történelmi blokk” kifejezést Antonio Labriola közvetítésével Gramsci Georges Sorel francia anarcho-szindikalista teoretikustól veszi át, de nála e fogalom merőben új tartalmi jegyekkel telítődik. Gramsci a „történelmi blokkban” látja azt a módot, ahogyan egy hegemonia konkrétan megvalósul. Az új fejedelemben a „történelmi blokk” fogalmának csupán utalás-szerű, vázlatos meghatározásával találkozunk; Gramsci teljes hegemoniafelfogását ki kell bontanunk ahhoz, hogy ezt a kategóriát helyesen értelmezhesük. Az alapnak megfelelően a felépítmény egész eszme- és intézményrendszere differenciált, amelyben az uralkodó elemek mellett tovább élnek a társadalmi pszichék

és tudatformák, ideológiák különböző történelmi formái, de megjelennek az egy történelmileg új struktúra viszonyrendszerét anticipatíván tükröző elemek is. A tudati szférában ideológiák bonyolult szövevénye található, amely a társadalomra nehezedő hatalmi-intézményi komplexumhoz tartozó uralkodó ideológia befolyása alatt áll.

Gramsci szerint a valóságos társadalmi életben nincs tehát automatikus megfelelés az osztályhelyzet és az eszmei tudat között, a társadalmi alap és a felépítményi formák között; ezek bonyolult és ellentmondásos módon fonódnak össze. A felépítményi formákat a modern társadalmakban a politika fogja át mint autonóm viszonyrendszer: Gramsci a felépítményi rendszert „a politikán belüli megkülönböztetéseként” tekinti. A politikának alárendelődnek az összes többi tudatformák, éppen a hegemonia értelmében; vagyis az uralkodó osztály politikai-ideológiai hegemoniája legtöbbször kulturális, erkölcsi stb. hegemoniával is párosul.

A „történelmi blokk” ily módon a különbözőségeiben létrehozott történelmi egység, amelynek létrejöttéhez az alapon termelődik ki a kedvező objektív helyzet, de gyakorlati-politikai megvalósítása a felépítmény irányából a hegemon vezető erő és a vezetés szubjektív mozzanata által történik. Ez a szubjektív mozzanat nem önkényes, maga is objektíve determinált, mivel a társadalom nem tűz maga elé olyan célokat, amelyek megoldásához még nem állnak fenn az objektív, anyagi feltételek (Marx).

Az alap és a felépítmény elemeinek és viszonyainak bonyolult konglomerátumát intézményi szinten az uralkodó osztály hatalmi apparátusa, az állam tartja konkrét történelmi egységben, biztosítva viszonylagos egyensúlyállapotukat. Ezen belül érvényesül az uralom és a vezetés mozzanataiban konkrétan kifejeződve az uralkodó osztály ideológiai-politikai-kulturális és gazdasági hegemoniája a „történelmi blokkban”.

Az „uralom” és a „vezetés” elemeit Gramsci „politikai alapelemeknek” tekinti. A történelemben mindig léteztek kormányzók és kormányzottak, vezetők és vezetettek. Ez a megkülönböztetés az osztálytársadalmakban osztályjellegű, de szélesebb értelemben a munkamegosztásból származó *technikai* követelmény. Ezek a történelemben olyan „végtelenszerű ismétlődő”, tehát *törvényszerű* elemek, amelyek a politika lényegéhez tartoznak; konkrétan tekintve a történelemben az uralom és a vezetés mindig *politikai lényegű*, és egy vezető erő hegemoniáját fejezi ki egy „történelmi blokkban” belül.

„Az új fejedelem — írja Gramsci —, a fejedelem mint mítosz nem lehet valóságos személy, konkrét egyén: csak szervezet lehet; összetett társadalmi elem, amelyben máris konkrét formát kezd ölteni a cselekvésben felismert és részben érvényre jutó kollektív akarata.“ A modern társadalomban a politikai pártok azok a vezető szervek, amelyek az objektív társadalmi folyamatok automatizmusát szervesen összekapcsolják a tudatos politikai cselekvéssel. „Bizonyos előfeltételeknek (bizonyos objektív körülmények fennállásának) történelmi »automatizmusát« politikailag a pártok és a cselekvőképes emberek teszik hatékonyá: hiányuk vagy (mennyeiségi és minőségi) fogyatékosságuk magát az »automatizmust« teszi meddővé (így hát nem is automatizmusról van szó): elvontan megvannak az előfeltételek, de a közvetkezmények nem valósulnak meg, mert hiányzik az emberi tényező.“ (I. m. 149.)

Ezért foglalkoztatják a politikatudomány keretében Gramscit ilyen kérdések: „hogyan lehet a leghatékonyabban vezetni“, „hogyan található meg azok a kis ellenállású vagy racionális vonalak, amelyek mentén elérhető a vezetettek vagy kormányzottak engedelmsége.“ (I. m. 34.) A társadalmilag hatékony, történelmileg előremutató vezetés titka az objektív társadalmi helyzet és a politikai kezdeményezés, a tömegek részéről történő ösztönösség és az elyszerű irányítás ésszerű összekapcsolásában rejlik. Ennek alapvető feltétele a vezetők politikai felkészültsége. A vezetők kinevelése, felkészítése a politikai pártokban történik. Magán a párton belül „fő összetartó elem“ az a vezető réteg, amely „ígen magas fokú összetartó, centralizáló és fegyelmező erővel rendelkezik, és ezenkívül, sőt talán éppen ezért, teremtő erővel is“. (I. m. 46.) Ezt az elemet

„magas fokú szervezőkészség“ jellemzi, amely a párt tömegalapjának irányában funkcionárius réteg közvetítésével válik hatékonyá.

Ha a három elem közül valamelyik hiányzik vagy túlsúlyban van, párt nem jöhet létre, illetve anakronisztikussá válik. Ez utóbbi eset többnyire akkor következik be, ha a párt bürokratikus gépezete öncélúvá lesz, „összetartó, kívülálló testté alakul, amely függetlennek érzi magát a tömegektől“. A pártban ilyenkor a „szerves demokratikus centralizmus“ „bürokratikus centralizmussá“ válik, a párt „elveszti társadalmi tartalmát, szinte légüres térben mozog“. (I. m. 98.) Hegemón szerepe ezáltal megszűnik.

Gramscit végső soron a vezetés történelmi célja, funkciója érdekli. A vezetés célja és ennek megfelelő eszközei döntik el konkrét történelmi szerepét, vagyis: „Az-e a cél, hogy mindig is legyenek kormányzók és kormányzottak, vagy pedig az, hogy olyan feltételek jöjjenek létre, amelyek között eltűnik ennek a megosztásnak a szükségessége?“ — kérdezi Gramsci. (I. m. 34.) Ez attól függ, hogy elméletileg a vezetés céljaira, funkciójára vonatkozó politikai koncepció háttérében a társadalmi osztálytagozódás állandóságát hirdető mechanista, vagy e megosztottság történetiségét bizonyító dialektikus történelemfilozófiai felfogás áll-e. Gyakorlatilag tehát attól függ, hogy melyik társadalmi osztály és milyen uralkodó ideológia tölt be hegemon szerepet a fennálló „történelmi blokkon“ belül, s az így megvalósított társadalmi erőegyensúly milyen osztály vagy osztályok, rétegek, csoportok történelmi érdekeit és célkitűzéseit szolgálja.

Gramsci egész felfogása közvetlenül politikai indítatású, és konkrét politikai célkitűzések gyakorlati megvalósítására irányul.

Veress Károly